

A vogul kettősszámképző eredete.

Írta: vitéz SOMOGYI FERENC.

A finnugor nyelvekben észlelhető kettősszám (dualis) eredetével és szerepével, illetőleg mai nyomaival több kiváló tudós foglalkozott.

A legfontosabb e tárgyra vonatkozó értekezések: GAUTHIOT: *Le nombre duel* (Festschrift v. Thomsen), KERTÉSZ: A dualis a magyarban (MNy. IX. 307.), BEKE: A kettősszám történetéhez. (Nyr. LVI. 88—112.), LÖCSEI: Északi vogul mondattani kérdések (Az alany és az állítmány egyezése.) (NyK. XLVII., 358.), FINCZICZKY: A vogul névmások (A kettősszám) (NyK. XLVII., 368.).

Ezeknek az értekezéseknek alapján most már kétségtelen, hogy a finnugor nyelvek kettősszáma ugyanolyan szerepű, mint az indogermán nyelvek dualisa: „eredetileg két, természetesen vagy tapasztalat szerint összetartozó személy vagy tárgy egységének kifejezésére szolgált. Delbrück, *Vergl. Syntax*, 1:133. eredeti fogalmazásában: *Der dual wird gebraucht, um die einheit zweier durch natur oder geschichte zusammengehöriger wesen zu bezeichnen.*“ (BEKE id. m. 88.)

Hermann Hirt: *Indogermanische Grammatik* c. művében (III., 64.) az indogermán kettősszámról a következők olvashatók: „Da ein langer Vokal in der *o*-Deklination nicht ursprünglich sein kann, so muss man die Form auf *-ōn* nach den Gesetzen der Dehnstufe auf *-o-we* zurückführen. In dem *we* kann man ohne Schwierigkeit ein Element mit der Bedeutung ‘beide’ erkennen, das wir noch finden in ai. *vajām* ‘wir’, got. *weis*, lit. *vedū* und in gr. *ἑξῆς* ‘20’... Idg. **ék’wōn* bedeutet also ‘Pferd, die beiden’, **nasō* ‘Nase, die beiden’ usw. Dieser natürliche Dual bedarf also keiner Erklärung weiter. Daneben gibt es den sogenannten elliptischen Dual, d. h. von zwei zusammengehörigen Dingen, wie *Vater* und *Mutter*, *Bruder* und *Schwester* liess man den einen Teil weg und fügte *we* ‘die beiden’ hinzu. Dieses Weglassen des einen Gliedes haben wir noch heute in *Geschwister*, wobei *Gebrüder* fortgelassen ist.“

Az indogermán nyelvekre az a közismert felfogás, hogy a dualis alaki megjelölése közös ősi sajátosság és e sajátosság később szorult szűkebb körre az egyes nyelvekben.

„Die dualischen Kasus ... erscheinen mit ihrem ursprünglichen Sinn als ein besonderer Numerus nur noch im Arischen, Griechischen, Keltischen, Baltisch-Slavischen. Die anderen Sprachzweige haben diesen Numerus schon in vorhistorischen Zeiten bis auf geringe verdunkelte Reste dadurch eingebüsst, dass die Pluralkasus, ewentuell mit dem Zusatz *beide* oder *zwei*, die Rolle der Dualkasus übernahmen.“

Valamint azonosak az indogermán és finnugor kettősszám sajátosságai, éppúgy a finnugor nyelvészek felfogása a finnugor kettősszám eredeti és mai elterjedési körének viszonyáról ugyanaz, amelyet az indogermanisták megalkottak az indogermán kettősszámról. Tudniillik bebizonyítottak tartják azt, hogy a dualis az egész finnugorságban megvolt és csak később indult pusztulásnak, mígnem több finnugor nyelvből teljesen kiveszett. „Amint az indogermán nyelvekben, úgy a finnugorságban sem maradt fönn mindenütt a kettősszám, mert csak a lapp és az obi-ugor nyelvek őrizték meg a dualist, azonban a többi nyelvekben is kétségtelenné teszük egyes nyelvi jelenségek, hogy a dualis valamikor az egész finnugorságban megvolt. (BEKE id. m. 88.) „A duális csak a lappban és az obi-ugor nyelvekben maradt meg, de egyes nyomok a többi nyelvekben is találhatók, ami arra mutat, hogy valamikor az egész finnugorságban megvolt.“ (FINCZICZKY id. m. 368.) „... a duálisnak a pusztulás volt a sorsa a fgr. nyelvekben éppen úgy, mint az indg. nyelvekben ...“ (KERTÉSZ id. m. 307.)

Véleményem szerint azonban abból a körülményből, hogy valamely suffixumos rendszer egy bizonyos nyelvcsalád némely tagjaiból hiányzik vagy nincsen meg olyan tökéletesen, mint másokban, nem következik az, hogy az illető suffixum elterjedési köre az ősnyelvben nagyobb volt és később szűkült meg. Lehetőséges az is, hogy az illető suffixum az alapnyelvben vagy éppen nem, vagy csak kevesebb alakon jelentkezett és az alapnyelvből fejlődött nyelvek némelyikében továbbra is csak kevesebb alakon kezdődött el vagy maradt meg, míg más utódnyelvekben a nagy szerepet játszó analogia útján több alakra elterjedt, a névragozásnak és igeragozásnak több paradigmájában jelentkezett. Régebben

a magyar nyelvtudomány azt tanította, hogy a (tè) *mégy*, vagy igealakokban eredetileg a második személyt jelölő suffixumnak meg kellett lennie és csak később veszett ki. Analog állítás volt ez azzal, hogy bizonyos alakokban megvolt a kettősszám suffixuma és csak később tűnt el. HORGERnek „A magyar igeragozás története” c. kiváló alapvető művéből azonban tudjuk, hogy az illető alakokon soha nem volt suffixum. „Egészen kétségtelen, hogy e 2. sz.-ű *vagy* és *mégy* alakok sem rövidülés eredményei, hanem hagyományosan reánk maradtak abból az ősrégi időből, mikor elődeink az állítmányon még nem jelölték meg az alany személyét” (19. l.)

Ezek szerint tehát tévesnek kell tartanunk azt a nyelvtörténeti adatokkal természetesen ki nem mutatható feltevést, hogy az egyes finnugor nyelvekben a kettősszám suffixumának hiánya kiesés eredménye: ellenkezőleg a dualis suffixumának hiányát csak az eredeti állapot megőrzésének kell tekintenünk. Ha némelyik finnugor nyelvben csak néhány alakon látjuk a kettősszám megjelölését, azt kell hinnünk, hogy az illető nyelvben a dualis viszonyban levő alakok közül azok, amelyeken e viszony jelölve nincsen, eredetibbek azoknál, amelyeken a kettősszám jele észlelhető.

Ha tekintetbe vesszük HORGER már említett könyvének és GOMBOCZ: *Über die Haupttypen der ungarischen Verbalformen* elvi eredményeit, lehetetlen arra a meggyőződésre nem jutnunk, hogy a *taw āmpāyā rātiāyā* ‘ő veri két kutyáját’ típusnál (hol a *γ* a kettősszám jele) (MUNKÁCSI: *Vogul Nyj.* 39.) régibb és eredetibb a *taw kit āmpā rāti* típus.

Eddig sem vittek vissza minden dualis alakot közös eredetre az indogermán nyelvekben sem. Mint láttuk, az *o*-declinatio hosszú dualis *ō*-ját egy ‘mindkettő’ jelentésű szóból származtatják. Hirt az ai. *akši*, abg. *oči* dualis alakokban az *-ī ~ -i* végzetet hozzátartozást jelölő képzőnek tekinti: „in *ī*... sehe ich das auch sonst auftretende *ī*, das die Zugehörigkeit bedeutet. Ai. *akši*, abg. *oči* bedeutet, was zu dem einen Augen gehört, d. h. das andere Auge.” (Id. m. 66.) A vogulban is nemcsak *-γ* (*äγ*) a kettősszám képzője, hanem látunk egy *-iñš* alakú viszonyossági képzőt is, „mely két vagy több személy együttes cselekvését v. együttlétét jelöli.” (SZABÓ Dezső: *A vogul szóképzés.* NyK. XXXIV., 455.) Ez a körülmény is arra vall, hogy a dualis megjelölése vagyis a dualis képző kialakulása az egyes nyelvekben nem az alapnyelvi teljességből megmaradt emlék, hanem önálló, későbbi fejlemény. Rosszul fejezi ki

magát SZABÓ, midőn azt mondja, hogy „a tavdaiban ma már nem él e képző” (id. h.); úgy kellett volna mondania, hogy „még ma sem fejlődött ki”, amint hogy nem is fog kifejlődni soha. Ezek után tehát ne beszéljünk a priori finnugor dualis szó- és igeképzésről, hanem vegyük vizsgálat alá azt a finnugor nyelvet, amelyben a kettősszám legnagyobb mértékben észlelhető és egész paradigmákat hozott létre, tudniillik a vogul nyelvet, illetőleg annak MUNKÁCSI halhatatlan érdeméből legbővebb szövegekkel rendelkező nyelvjárását, az északi vogul nyelvjárást. Vizsgálódásom célja az lesz, hogy a vogul γ kettősszámképző eredetére fényt derítsek. E dolgozatomban az említett értekezéseken és MUNKÁCSI szövegein s kitűnő nyelvtanain kívül felhasználtam MÉSZÖLY GEDEON egyetemi előadásairól való jegyzeteket is és igénybe vettem szóbeli felvilágosításait és tanácsait, melyekért e helyen hálás köszönetet mondok.

* * *

Észlelhető a kettősszám $-\gamma$ képzője a páros testrészt jelentő szavakban.

Kéz, láb, szárny.

kātā γ am, a-man xuripāi γ kezeim vajjon minő ügyesek (mifélék) MUNKÁCSI: Vogul Népköltési Gyűjtemény I, I, 6.*// nóləm sās-kursipəl māyeyin, kātā γ am, la γ ilā γ am sās-kursipəl māyeyin, lē γ am sirejin tū pērāln! orromra nyirhėj-tekerceset fogsz dugni, előlábamra, hátsólábamra nyirhėj-tekerceset fogsz dugni, farkam csavard fel kardodra! I, I, 18. // nólä, kātā γ ä, la γ ilā γ ä sās-kursipəl māysanä, lē γ ä sirejil pērästä. Orrára, előlábára, hátsólábára nyirhėj-tekerceset dugott, farkát a kardra csavarta. I, I, 18. // kātā γ amnə sunseyim: ēlām-xāləs-kāt xuripä āfim, xum pifiśmä at nās nā η keyit; la γ ilā γ amnə sunseyim: két kezemre nézek: ember kezéhez nem hasonló, férfinak félelmetes két csáklya látszik (rajta). Két lábamra nézek: III, 73. // kātā γ ən šāmtai γ , la γ ilā γ ən šāmtali γ Kezeid erőtlenek, lábaid erőtlenek III, 60. // timūs kātā γ ä vārei γ , šāk-wśei γ Eközben kezei működnek, dolgoznak. II. 55. // kātā γ ä kit pält tā β lā γ ä tot Kezének kétfelén ott vannak szárnyai II, 44.

* A továbbiakban e műre való utalások alkalmával csak a kötet- és lapszámot fogom közölni. Technikai okokból a fgr. szövegek átírása elnagyolt. Ezt egyébként értekezésem főadata megengedi.

Szem, fül:

samäγəm, paľäγəm poliy ti *kβonsaβeiγ* szemeim, füleim (helyesebben: két szemem, két fülem) szétmarcangolják I, I, 30. // *samäγä* pal-punsiäγä Fölnyitja szemeit (= két szemét) II, II, 60. // *ruš ätər samäγä* sas puliy *xoβessiγ*. Az orosz fejedelemlétsnek mind a két szemét találta II, 71.

Szárnykar, szárnycsont.

markäγä jäxtuβesiγ szárnykarjai levágódtak I, I, 27. // Sárni-ätər *markäγä, käläγä nüβəmtaptəs* Arany-ätər szárnycsontjait, kezeit megmozdította III, III, 53.

Orrcimpa, fülcimpa.

ńol-ńäryä, paľ-ńäryä, jäktäln vágd le az öreg orra és fülcimpáit I, I, 17. // *an äjkä ńol-ńäryä, paľ-ńäryä, xoť-jáktesayä, šəpən pinsayä* levágta az öregnek orra és fülcimpáit s a zsebébe tette. I, I, 17.

Váll.

toχ patəs-pəl vojənäγänəl pugemtaβəs Amint így elesett, (ellensége) vállainál fogva megfogta II, II, 61.

Hajfonat (kettős!).

Sárni-ätər *kəntä xoť ti älmejəstä, saγäγä kβon ta tärnatsäγä* Arany-ätər sapkáját leemelte, hajfonatait szétterjesztette II, II, 46.

A felsorolt adatokban megfigyelhető az az eset, hogy midőn a *kβonsi* igének tárgya a *sam* és *paľ*, akkor utóbbiak az előbbivel együtt kettősszámú *-γ* képzőt vesznek fel (I, I, 30.) Előfordul azonban az is, hogy ilyen helyzetben a *sam* és *paľ* (= szem és fül) egyesszámú alakban és az állítmányul szolgáló *kβonsi* (= marcangol, karmol) többesszámban áll:

an samä, paľä tıγkβonsaβət, tükβonsaβət szemét, fülét összevissza karmolják (erre karmolják, arra karmolják) I, I, 29–30.

Kétségen felül áll az, hogy a '*samä, paľä kβonsaβət*' szerkezet eredetibb, mint a '*samäγəm, paľäγəm kβonsaβeiγ*' szerkezet. A különféle suffixumok jelenlegi rendszereinek története és általában az emberi szellemnek fokozatos differenciálódása azt bizonyítja, hogy a *saməm, paľəm* alakok csak később vették fel a *-γ* képzőt: *samäγəm, paľäγəm*.

A regében a ló dualis képzővel említi egyik helyen elülső és hátulsó lábát:

käläγəm, laγiläγəm (I, I, 18.), másik helyen azonban már *-γ* nélküli alakokat tüntet fel a szöveg:

luḅa layilä, kätä lap përitaxts lova előlábát, hátsó lábát körülöngyölte. I, I, 14.

A páros testrészek nevében a -γ képzős alakok mellett az eredetibb, képző nélküli alakok gyakoriságát tüntetik fel a következő adatok:

pōlnə kätä tül isili fázó keze avval melegszik III, VIII, 152. // lū kätä nīrəmtaḅes, an sās-kursipiy xot-leimatsiy A ló keze (első lába) megmozdult s levált róla a nyirhéj-tekercs I, I, 19. // raxt vis, tūjt vis, ēkḅäiy ājkäiy pōšxəs; alpiäyən kätəl, layiləl vāarsäyā, šāḅäyən jānitātəl kḅōss-kēr-xuril vāarsäyā Agyagot vett, havat vett, egy asszonyt s egy öreg embert gyúrt belőlük; testeikre kezét lábát készítette; bőrüket egész terjedelmében körömmiségben alakította. III, IX, 163. // kätəm maršimaḅes, layiləm maršimaḅes in a kezem már megunatkozott, a lábam már megunatkozott. II, II, 34. // pḱḅə, kätən šämtal xum, layilən jārtal xum! Fiúcska, kezedre gyöngé férfi, lábadra erőtlen férfi! III, VIII, 137. // layilən xujeyit lábához borulnak I, I, 9. // Numi-Tārəm āšä layilən xujəs Numi-Tārəm atya lábához feküdt. III, VIII, 138. // puḱkā, samä mañits Fejét, szemét lecsüggesztette I, I, 20. // nōxsiḱ vāyən, ujiḱ vāyən numpālən ti masi nyusztos vállá, vadas vállá fölébe ölti im. III, 3.

Ilyen esetekben néha többesszám képzője is előfordul:

in kätānən akḅän pūḅsiy még csak most fogták össze kezeiket I, I, 20. // ruš ātər-piyiy kätān sarräteiy, ruš ātər-piyiy layilən sarräteiy az orosz fejedelemsfiak kezei fájnak, az orosz fejedelemsfiak lábai fájnak. II, 85. (A páros testrész neve többes számban van, noha az igei állítmány dualis!)

Ezek után nem mondhatjuk tehát azt, hogy a vogulban a páros testrészek neve dualis képzővel jár együtt, hanem csupán annyit állíthatunk, hogy azok nemcsak eredeti, dualis képző nélküli alakjukban fordulnak elő, hanem sok esetben kifejlődött rajtuk a dualisnak -γ képzős alakja is.

Előfordul e képző két egymással kapcsolatban levő személynek családi viszonyt jelölő szóval való megjelölésekor.

Férj és feleség.

Ēkḅäiy ājkäiy āleiḱ Egy asszony és egy öreg ember élnek II, II, 33. // nān vōḅnə ēkḅäiy-ājkäiy kḅon āleiḱ kenyeret kolduló asszony és öreg ember élnek. II, 87. // Tunrä-šaxl ēkḅäiy ājkäiy āleiḱ Tundra-halmi asszony s

öreg ember élnek. II, 1. // *ekβäiy äjkäiy elä xöleiγ, elä äleiγ.* Az asszony és örege továbbá boldogok, továbbra élnek. I, I, 4. // *xürmit xätel ekβäiy äjkäiy isnäsnäl kβonäl kβoss sunseiγ* harmadnapon amint az asszony s örege az ablakból kinéznek I, I, 2. // *Ekβäiy äjkäiy jol-xujəsiγ* Az asszony s örege lefeküdtek. I, I, 2.

Atya és anya.

am nāηx-kβälnəm-mos tunrä-saxl ekβäiy-äjkäiy āšäγəm-šāñäγəm-pält atke toteγin: ālēm pasēn ti sip-luβēn āt āsiñäiy sairepiäγəm ha ti engemet a tundrahalmi öreg emberhez és asszonyhoz, az én atyámhoz és anyámhoz el nem visztek, míg én fölkelek, vége életeteknek, hajszálnyi vékonyra (vastagra) vagdalom nyakatokat. I, I, 20. // *šāñäγä-āšäγä taβpält šäłtsiy* Szülei hozzáléptek. I, I, 32. // *šāñäγä-āšäγä taβ-pält lakβmä at vās, taβ āš šāñäγä-āšäγä-pält lakβmä at vās. anilaxtsät, sipixatsät.* Hogy mikép kerültek hozzá szülei, nem tudta (annyira magánkívül volt örömében) s hogy mikép került ő a szüleihez, azt sem tudta. Csókolóztak, ölelkeztek. I, I, 21. // *xäsä minäst, väfi minäst takβi üsän ta joxtäst. šāñäγä-āšäγä-nūpəl akβän lakβsät; anilaxtsät, sipixatsät.* Soká mentek, vagy rövid ideig mentek, az ő várába jöttek. Anyjával és atyjával egymásra borúltak (egyberohantak), csókolóztak, ölelkeztek. 31. // *jaya-tä jäγäγəm-āηkβäγəm, manä nāmət āñsijin?* halljátok-e atyám, anyám, minő tanácsotok van (erre)? III, VIII, 156. // *jäγäγä-ōηkβäγä-nūpəl potərti: Atyjához s anyjához (ezt) beszéli: III, VIII, 158.*

Leánya és fia.

lunt-nētä, āγiäγä pγäγä jot eläl ta tγlämläst lúdneje leányával és fiával tova repültek. II, II, 55. // *lunt-āγirisäγä, pγirisäγä xumfə üsmiy xujeiy lúdleánykāja, lúdfiacskája* amint meghaltak, úgy fekszenek (ott). II, II, 61. // *añ āγirisäγä, pγirisäγä luntiy elä tγlämlässiyana leánykāja s fiacskája* pedig lúdalakban (lúddá) towarepültek. II, II, 64.

Leánya és veje.

mortim ekβäiy-äjkäiy laβeiγ: āγiäγəm, vāpsäγəm! A költöző madarak hazájabeli öregek szólnak: leányom, vőm: I, I, 30.

Bácsi és öcsikéje.

akijiy apγiy nāηx kβälsiy A bácsi s az öcsike felkeltek.

Bácsija és nénije.

akβ-mat-ert akiäγä-ākβäγä-nüpəl läβi egyszer csak (így) szól bácsijához, nénijéhez II, II, 34. // akiäγəm-ākβäγəm! nən manəräiy fautijin? bácsim, nénim! ti miért pörlekedtek? II, II, 35.

Előfordul azonban ilyen esetekben is az eredetibb, -γ-nélküli alak:

Tül-ülttə porä ästəm xum tū ti mořəmtaxəs āγitā-pīγātəl. Azután az az ember, kinek elkészült a tutaja, sietett rá a leányával s fiával. II, II, 71. // āγitā sim tül pojtəltənütä, pīγä sim tül pojtəltənütä. Leánya éhét onnan csillapítaná, fia éhét onnan csillapítaná. II, II, 73.

Más alkalommal a γ képző helyett az -inś képzőt leljük:

ās-pīγinś ti kojmitesən Nagyбатыja és unokaöcsce im követik őt. II, 91.

Felbukkan a kettősszám -γ képzője az efféle kifejezésekben is: ünő és tulok, nyuszt és szarvas, föld és ég, víz és ég, nap és hold, ház és éléspajta: tumliγ paβliγ ti tarətiäγəm; az ünőt és tulkot fogom im (oda) bocsátani. III, VI, 105. // nōxsiγ ujiγ ness raupeiγ nyuszt, szarvas állat csak úgy hull. I, I, 5. // Māiγ tārmiγ sāηkäləm jui-pāalt xāsä āls Az ég és föld megteremtődése után soká volt. III, IX, 163. // Māiγ tārmiγ tən pəntəmleiy, tən sāηkəmleiy A föld és ég, — ők megalakulnak, ők megteremtődnek. III, IV, 101. // Mā üntxatnə eli-pāalt vitiγ tārmiγ akβən xāmītaxtəm ālseiy. Mielőtt a föld megteremtődött, a víz és ég egymásra borulva földték egymást. III, IX, 160. // mot pāl ālnə tārəm-pālt xātəliγ, jāηxpiγ xuřileiy a másik oldalon levő égtájakon fölmerülnek a nap és hold. II, II, 60. // jol patəm mā-tāt kβoliγ-sūmjəxiγ ünleiy. Azon a helyen, hol lejutott, egy ház s egy éléspajta állanak. I, I, 18.

Ilyen utóbbi esetekben azonban csak kivételes a kettősszám képzője és ez utóbbi példák is azt bizonyítják, hogy a -γ képző mai állapota nem egy régi rendszer visszafejlődése, hanem ellenkezőleg, a képzőnek fokenként mind újabb és újabb helyzetekre való kiterjedését jelzik.

A 'két', 'zwei' jelentésű kit számjelző után a jelzett szó a kettősszám -γ képzője nélküli eredeti alakot szokta mutatni, de sokszor a -γ képzővel ellátottat:

nūrām-uj sūχ-umpəl vintāη kit kātāl „Hatalmas állat“ tokhal álla formájú kampós két kezecskével. III, 25.

Ezzel szemben a 'két' jelzőjű testrésznév -γ képzővel bővül: nūrām-uj kit kātälāγəm „Erős állat“ két kezecském III, 362.

Eredetibb állapot:

lāu-tuľpā kit lailəl tiz újjas két lábbal IV, 299. // at tuľāp tuľāη kit layilnə nāηχ ti votintiāyā. öt újju újjas két lábára im felcsatolja. III, 4.

Későbbi fejlemény:

vort-jiβ pāl kit tūp: kit layilāγəm. kemény fából való két evezőm: két lábam. III, 338. // xū-pəri-xū, xū-pəri-xū ājkā at tuľāp kit layilāγān Khū-pəri-khū, Khū-pəri-khū öreg (férjem) öt újjas két lábára III, 381.

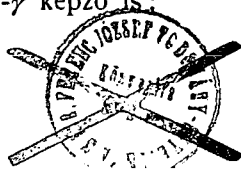
Képző nélkül van a 'két kéz' vogul megfelelője ezen esetekben is:

kit kāt tayil tuľ'anā an sirejil pusən supiy jāxtuβäst. mind a két kezének ujjait ketté vágta a karddal. I, I, 19. // kit kātəmnəl ti pūββäsəm, Két kezemnél im megfognak II, 264.

Rokon és nem rokon személyek neve képző nélkül a kit számjelző után:

kit ēkβā lōηyitaxteiy, jērχateiy két asszony cibálja, szidja egymást I, I, 26. // kit nē χalnə ünttəs két nő közé ült I, I, 20. // „ti nē! tūl akβ' pāləm minən, kit nē-χum χalən naη ul šältən!“ „Hallod-e, te nő, innen félre takarodj, kettő — férj és feleség — közé te ne lépj!“ III, 395. // kit χum sirej-sairepanən vissiy Két férfi a fokosát (kard-fejszéjüket) elővette. II, 69. // kit χum alχateiy, kēlpīy-sajiy alχateiy. két ember verekedik, véresre verik egymást. I, I, 25. // kit χum ta χāleiy két ember haldoklik. II, 118. // Kit-χum kit māt χul aləšleiy. Két ember két helyt halat fog (öldös) IV, 246. // kit χum akβ' tujt tālmiy. Két férfi szállott meg egy szánt. IV, 328. // pāiy kβāls kit χum-jurtəl; két emberrel partra kelt. IV, 341. // kit āyi kβonā kβālāsiy Két leány kijött. II, 21. // „ēləm-χāləs āńšəm kit pīγ, χontlən! Ember szülte két fiú hallgassatok ide! IV, 201. // Kit pīγ āńsi Két fia van. IV, 324. // aul nōxs aləm Tōmil' kit pīγ tit jāmeiy a még első nyusztot ölt két Tómiyi jár itten; III, 451 // nōxs alnə kit pīγ nēyileiy nyusztölő két fia jelentkezik. III, 517.

Hasonló jelentésű szavakon hasonló mondattani helyzetben jelentkezik a dualis -γ képző is:

kit xumiäyā šārjaβəsiy a két ember összeégett II, 95. // am kit ātrāyām ti náβliäyām én pedig két fejedelem hősömet úzóbe veszem. II, 167. // kit šiskäyām xul'tsiy, kit māx-käyām xul'tsiy. kit šis, kit māx „Két kis magzatom maradt el, két kis porontyom maradt el. Két magzat két poronty. IV, 322.

Ilyen esetben egyik vogul nyelvjárásban az *-iñs* képző bukkán fel, egyik jeléül annak, hogy a vogul kettősszám képzőinek eredete nem vihető fel a finnugor közösség koráig:

Tārjäim-Khōrjäim kit jäi-pöβiñs āñši Thārjäim-Khōrjäimnek két-fitestvére van. II, 325.

Állat neve *kit* számjelző után képző nélkül:

sir l'ul'it kit xāptām nā nār-xāxmilt űlim xāxtβäsām kerítésrúd magasságú két rénökröm a bérce hágón ülve vitt föl. IV, I, 1. // añ-maliŋ kit lūβel kērimā kβoliŋ tujt ti jib. hát im két lóval befogva egy ernyős (házas) úri szán jön. IV, 328. // sakβal'ik-sam, xulax-sam kit uj akβ' mayil-tarəs xileiy. a szarkaszemű, hollószemű két állat egymás mellett kapálnak (patáikkal) II. 111.

Állat neve *kit* számjelző után *-γ* képzővel:

kit xāptäyām pūjəmtəsäyām, kit xāptäyām kērəmtəsäyām; két rénökröm megfogtam, két rénökröm befogtam. IV, II, 4. // kit xāptäyām am pösunqβə ti patsəm. két rénökröm erre én hajtani kezdtem. IV, II, 5.

Ég és föld neve a *kit* után néha képzőtlenül, néha képzővel:

kit tārəm, kit kβorəs xalt. két ég, két menny között. III, VII, 128. // kit mā xalän joxtəm kēr-sēr A két föld (értsd: ég és föld) közéig jutott vaslánc. III, 46. // Kit tārəm-xuriy l'āmpənäiy sēməl kērpä nāliŋ āl A két ég (ég és föld) széle amíg rezeg (a világ fönnálltaig), fekete vasú nyilas tartót IV. 233.

Különféle tárgyak neve a *kit* után *-γ* nélkül és *-γ*-vel:

kit jib āltem porä ti poraxtəsləməŋ, Két fából egybe-rótt tutajt im összeütöttünk. II, 94. // kit pum akβän xāji ha két fűszár összeér II, II, 44. // sārni kispä kit āpän xujiptaβəsiy arany abroncsú két bölcsőbe fektették II, II, 67. // sisiŋ kβol si-səmtə kēr-uläs űnli, kit auläyā kit kēr-kβalyəl nēyalän Mőgös házam mőgött áll egy vasszék, kössétek meg két végét két vas-

lánccal. II, 8. // *jāut kit āulāyā sirextaŋkβə ti patsey* Az íznak két vége ím recsegni kezdett. II, 70.

Ismeretes dolog, hogy a *kit* számnév maga is felveheti a kettősszámnak *-γ* képzőjét: *kitiy*. A *kit* számjelzőn kívül előfordul e *kitiy* alak is mint számjelző. A *kit kāt* mellett előfordul *kitiy kāt* és a *kit sam* mellett *kitiy sam* valamint a *kit ēt* mellett *kitiy ēt*:

lāu tul'ap kitiy kāt nə pūynātā tīz újjas két kezébe fogja. IV, 303.

ponsem sosisy *kitiy sam xumlə sunsiləm*: érett ribiszke két szemű ím hogyan nézem, II, 5. // *aryān-pi kitiy ēt xōtilən* ha sokat, két éjjelt fogsz ott eltölteni III, 57. // *aryān-ke kitiy ēt xōtiləm*, ha sokat, két éjszakát töltök ottan, III, 185.

A *-γ* képző szerepét vizsgálván az eddigiekben minden esetben azt tapasztaltuk, hogy a *-γ* képző el is maradhatott az illető szóról, illetőleg a vogul nyelv szabályai szerint a felsorolt esetekben ugyanazt a két személyt vagy tárgyat ki lehetett fejezni úgy kettősszámi képző nélkül, mint azzal, illetőleg a 'zwei' jelentésű vogul számnév mint jelző állhatott képző nélkül is és *-γ* képzővel is.

Ezek a tapasztalatok, mint már hangsúlyoztuk, azt bizonyítják, hogy a vogul vogul *-γ* képző szerepe nem lehet ősrégi, azonban e nemleges tényen kívül eddigi példáink semmi igenlegest nem nyújtanak, a képző eredetére nézve. Azonban iránytű gyanánt szolgál e tekintetben a *kitiy* alaknak egy bizonyos, ismert, de általunk eddig nem tárgyalt szerepe. És ez az, hogy előfordul főnévi szerepben és eme szerepkörében nem helyettesíthető a *kit* alakkal:

xāsā mā jīm kitiy, xāsā vit jīm kitiy Messze (hosszú) földről jött kettő, messze vízről jött kettő II, 268. // *Minəm jā-tal'əx kitiy, kβāləm jā-tal'əx kitiy, Ās-vānsen kitiy, tūr-vānsen kitiy mā tinəltim ünəp kitiy!* Eredő folyó forrásánál (lakó) kettő, torkolló folyó forrásánál (lakó) kettő, Ob gyepes kettő, tó gyepes kettő, a földet megnyomva ülő kettő! II, 399. *jāyəm kitiy šīs nə l'ax tū pattən!* atyám két kedves magzatához (v. két öcsikémhez) hírt oda vigyetek! III, 117. // *šūl puŋkpā kitiy lāβəltəβey* ősz fejű párt (kettőt) emlegetnek. II, 329. // *mənki sāt təl, sāt tūβ naurəmtal āləm kitiy mi hét tél, hét nyár óta gyermektelenül élt pár vagyunk.* II, 34. // *ūs nə pas nə*

patəm kitɪɣ kimulō korra jutott két ember III, 152. // mōlāl šārīs-vātat ünlem mānt tārəm naŋən matər mis; kitäɣən kβaltən xān-pālt, akβātä xān ēli-pālnə pināln, akβātä nētān majāln! A minap a tenger partján ülőhelyeden isten adott neked valamit; kettejét vidd el a fejedelemhez, egyikét helyezd a fejedelem elé, másikat add nejének! IV, 338.

Sikerült tehát a kettősszám -ɣ képzőjének olyan előfordulási körét megállapítanunk, amelyben nem helyettesíthető mással és egyáltalában nem nélkülözhető. Ez a szerepe nem egyéb, mint a 'zwei' főnévi számnéven való jelentkezése, a 'zwei' főnévi számnév főnévi szerepben -ɣ képzővel ellátott alakjának kizárólagossága.

Ez a feltűnő körülmény jogossá teszi azt a feltevést, hogy a vogul -ɣ kettősszámi képző a *kitɪɣ* alakban keletkezett és ezen alakról analogia útján terjedt el a többi névszókra és a névragozásból az igeragozásba. E feltevést fogják támogatni a továbbiak. A tér szűke miatt nem foglalkozhatunk itt azzal az érdekes nyelvi jelenséggel, midőn valamely suffixum egyetlen szóalak végzetéből kiindulva terjed el, mely jelenséget több nyelvben észlelhetjük.

Ma már a nyelvtudomány azt az elméletet fogadta el, hogy az első suffixumok szóvégek voltak s hosszú adoptációs folyamat útján jutottak állandó funkcióhoz olyan szavakon is, amelyek saját szavukhoz képzettartalmuk rokonsága folytán közel állottak s gyakran emlegették őket egymás mellett. A falu szó helyes melléknévi alakja is *falus* lenne s ma sem akadnánk fönn hallatára (falus ember, falus biró), de a vele gyakran emlegetett szabályos képzésű *városi* (váras > város > városi) irányító hatása alatt felvette a -si szóvéget melléknévképző funkcióval (falu-si). E helyen csupán ZOLNAI GYULÁNAK a -si képzőről írt tanulmányára, illetőleg annak eredményére hivatkozom, mely szerint e képző eredete egyetlen szóra, a *városi* alakra megy vissza.

A *kitɪɣ*, ragok előtt *kitäɣ*- dualis értékű főnév analogiájára könnyen képződhettek a hasonló képzőjű többi dualis értékű főnevek, melyeken a *kit* jelző nélkül maga az említett képző kifejezi a kettős számot, mint már az eddigi adatokban is láthattuk. Ezen adatokat még megtoldhatjuk a következőkkel, mint olyanokkal, melyeken nem annyira az egy párt alkotás képzele lép előtérbe, mint inkább a kétszeriségnek a fogalma:

ēləm-xāles āńšəm piɣɪɣ, nən viśsentilēn ember szülte két fiú, vegyétek ti el. IV, 202. // tül āšā ūnsəs, piɣäɣä xūltšɣ.

Azután az atyja meghalt, két fia megmaradt IV, 324. // *manā naurəmakäγəm saβätaβeiγ!* Drága gyermekeim, hogy kínozza őket! I, I, 21. // *ēkβatā naurəmayä ti-kβoss ūriänä: ań ēkβatā naurəmayä āfimat.* feleségét (két) gyermekeit akárhogy várja: felesége, (két) gyermekei nincsenek (velük). II, II, 56. // *am naurəmakäγəm täl-sim asərmət sānsnəl kβonā pūxtmaβessiγ,* (de) az én (két) kis gyermekeim a télközépi hidegben a térdéről letaszítottak II, II, 57. // *neyäγänūpəl lāβi:* így szól (két) nejeihez: I, I, 20. // *ań-maniη ruš ātər ēkβā pańtāγä ti jiββiγ* hát itt az orosz fejedelemlhős asszonyának (két) sógorai jönnek II, 63. *lāβi:* „*χumγ'-a, manər vaarijin ?!*” szól: „*hej (két) férfiak mit csináltok ?!*” III, VI, 109. // „*ēləm-χāləsayəm*” *lāβi* āmp. „Embereim” (t. i. kettő) szól az eb. III, IX, 164. // *ań mōlāl tayātəm puηk-sāβəm-pālt ti puηk sāβäγəm ās nāηχ χāηχtiäγəm, nāηχ tayātiäγəm;* a minap fölakasztott fejbőrömhöz ezt a két fejbőrömet is fölszállítom, fölakasztom; II, 170. // *vitvitäγä kβol-kanən ūnttipəsayä, vitvitäγä toxa tumpəsiγ,* vedreit a ház padlójára helyezte vedrei (csak) úgy forrnak II. 296.

A vogul nyelvben a kettősszám képzője azonos hangalakú a valamivé válást kifejező translativusi raggal, amennyiben mindkettő -γ. Hangtani okokból nem tarthatjuk -γ képzős alaknak a *mən* 'miketten' névmást, hanem csupán a *mēyiγ* 'miketten' alakot (vö. NyK. XLVII, 370):

mēyiγ ēləm-χālēstal χāsä, väfi ünlimən? mi ketten ember nélkül soká, vagy rövid ideig fogunk ülni? II, II, 42. // *mēyiγ manər jārəl minimən?* micşoda erővel menjünk mi? II, II, 42.

Mivel azonos alakú a kettősszám képzője és translativusi rag, ebből következik, hogy az egyes névszók dualis képzős alakja ugyanolyan, mint translativusi ragos alakja. E szavaknak: *āmpiγ, piyiγ, luβiγ* jelentése egyrészt 'két eb', 'két fiú', 'két ló' másrészt 'ebbé', 'fiúvá', 'lóvá'.

A *kit* számnévnek translativusi raggal ellátott alakját tüntetik fel a következő példák: *χul'-ātər ul'säγä kittiγ ti jānxtuηβə pat-βəseiγ.* *χul'-ātər*nek állkapcsait (a köztük levő föld) ketté (tolva) már kiforgatni kezdte. III, IX, 162. // *kit jā-kittiγ tāβlənə mānə,* két folyónak ketté ágazó vidékére, II, 256. // *āyi pašä pašä kittiγ ti l'ul'imən,* Leánybúcsúzó búcsúszóval most mi ketté válunk (állunk) II, 156. // *tül kittiγ ta minəsiγ* Azután im kétfelé válva távoztak (t. i. a két samán). II, 375.

A dualis *kitiγ* és translativusi *kittiγ* közötti azon csekély különbség, hogy ez utóbbiban a *t* megnyúlt, csak látszólagos, ugyanis míg egyfelől a translativusi rag előtt nem mindig nyúlik meg a *tő* végző másalhangzója, addig másfelől a dualis képzője előtt is megnyúlik néha:

tuvä-ke sātiγ jēm̄ts, talä-ke sātiγ jēm̄ts A nyara hétté lett, a tele hétté lett III, 266. // kamkəm kβolnəl mujluηkβe jāləm xum miγ, juiljoxtelaβäsəm bátyám házából vendégségből jött két férfi ért utól engem. IV, 329.

Mindebből az következik, hogy a dualis *kitiγ* és translativusi *kittiγ* hangtani szempontból egymás változatainak tekinthetők és véleményünk szerint azonos eredetűeknek is tarthatók.

MÉSZÖLY GEDEON *Két és kettő* c. értekezésében (MNY. IV. 157.) azt bizonyította, hogy a magyar főnévi szerepű 'zwei' jelentésű *kettő*, melynek *ketté* változata is van, az 'entzwei' jelentésű *ketté* szóból lett, melynek viszont *kettő* alakja is ismeretes. Ez utóbbiból az előbbinek kialakulását kezdetben úgy képzelte, hogy a *ketté* lativusi alak megtoldódott *-be* raggal és a *ketté-be* alakról a *három-ba*, *négy-be* stb. analogiájára vonódott el a *ketté* ~ *kettő* főnévi számnév. ZOLNAI hozzászólása után (MNY. IV. 230.), ki ez elvonást nem tartotta lehetőnek, megjegyezte MÉSZÖLY a következőket (MNY. IV. 319.): „... a *kettő* etymológiája nem az 'entzwei' jelentésű *ketté* ~ *kettő-be* határozón fordul meg, melynek „gyakori használata „biztosan” — mint ZOLNAI óhajtaná — csakugyan nem mutatható ki nyelvemlékeinkből, hanem azon, hogy 'zwei' jelentésű szavunk ... alakra egyez az 'entzwei' jelentésével. Már ennyiből elfogadhatjuk azt, hogy a határozói alak önállósult főnévvé, figyelembe vévén, hogy nyelvünkben mily sok a határozóból lett névszó. Határozók voltak eredetileg — tudjuk — *-talan*, *telen* és *-nyi* képzős mellékneveink, továbbá ... *-vány*, *vény* képzős és ... *denominalis -ék* képzős főneveink stb. Hogy az 'entzwei' jelentésű *ketté* ~ *kettő* régiebb a 'zwei' jelentésűnél, az kitűnik az előbbinek a származásából. Az ugyanis a két < két szóból lett, holott ha alakulásakor meg lett volna a 'zwei' jelentésű *ketté* ~ *kettő*, mely a két szót csak jelzői szerepre szorította, akkor a lativusi rag a *ketté* ~ *kettő*-höz járult volna”. ZOLNAI, bár szerinte „magában véve nem képtelen a MÉSZÖLY-féle magyarázat”, nem tartotta azt elfogadhatónak, mert szerinte „hiányzik belőle a nyelvtörténeti valószínűség” (NNY. IV. 415—6.) Ezzel szemben azonban tagadhatat-

lan, hogy nemcsak a magyarban, hanem a vogulban is azonos alakú szó szolgál a főnévi 'zwei' és az 'entzwei' határozószó kifejezésére, tehát joggal tartható a két szó azonosnak úgy a vogulban mint a magyarban.

Azt a folyamatot, amellyel egy-egy határozóragos alak önállósulhatott „mondatban elfoglalt esetleges helyzete“ folytán képzős névszóvá, MÉSZÖLY ilyen példán szemléltette: „A szerencsétlenség *hirtelen* volt. Itt a 'hirtelen' nemcsak határozónak érthető, hanem kiegészítőnek is“ (MNY. IV, 411.) MÉSZÖLY gondolatmenetének helyességét és ezáltal a magyar *kettő* ~ vog. *kitiy* eredetét kétségtelenné teszi a vogul nyelv. A fentebb látott ezen mondatnak: *tüvä-ke sātīy jēmts* a betűszerinti fordítása ez: 'nyara *hét*té lett', de értelem szerinti fordításának ennek kellene lennie: 'nyara *hét* lett', vagyis a translativusi ragos *sātīy* ama helyzetben azt jelenti, hogy: *hét* (főnévi alkalmazás!); valamint pedig a *sātīy* alak bizonyos helyzetben azt jelentette, hogy 'sieben' úgy a *kitiy*, eredetibb < *kitiy* is azt jelentette, hogy 'zwei'. Azt az állítást, hogy a -γ határozóraggal ellátott *kit* szó jelentése 'zwei' lehet, vagyis hogy a határozóragos *kit* önálló nominativusul vétetik, fényesen igazolja e vogul számnévnek bizonyos más alakja.

Az északi és középszloveni nyelvjárásban a 'ketten' számhatározót emez alak fejezi ki: *kitän* (Munkácsi: Vogulnyelv. 33. és 121.), melyek -n ragja kétségtelenül azonos a mi helyhatározó -n ragunkkal (vö. ORBÁN GÁBOR: A finnugor nyelvek számnevei 83. l.). Ez a határozóragos *kitän* = 'ketten' alak előfordul önállósulva is mint számjelző:

kitän pärt pārχβit normän äjkä üntilitä, xuram pärt pārχβit normän äjkä üntilitä. Két deszka szélességű állványra ülteti őt az öreg, három deszka szélességű állványra ülteti őt az öreg. III, 377.

A *kitän* alak jelzővé való lételét legjobban megvilágosíthatjuk MÉSZÖLY-nek a következő példájával: „*Hirtelen* szerencsétlenség történt. Itt a 'hirtelen' a hangsúlyozás szerint nemcsak határozónak érthető, hanem jelzőnek is.“ (MNY. IV. 411.) Nevezetesen a *hirtelen* melléknéven ugyanaz a locativusi -n rag van, mint a *kitän* alakon.

A *kitän pärt* kifejezésben a *kitän* éppolyan értékű tőszámnév, mint a *xuram* a *xuram pärt* kifejezésben, továbbá a *kitän pärt* kifejezéssel párhuzamba állíthatók a fentebb látott *kitiy kät*, *kitiy sam*, *kitiy et* kifejezések. És így, amennyiben kétségtelen az, hogy

a *kilän pārt* kifejezésben a *kilän* eredetileg helyhatározóraggal el-látott alak, azonképpen kétségtelen az, hogy a *kitiy kāt* jellegű kifejezésben a *kitiy* suffixuma eredetileg helyhatározórag volt, közismert dolog ugyanis, hogy a vogul translativusi -*γ* ragnak eredetibb szerepe lativusi helyhatározás volt.

A vogul kettősszámi képzés körében végzett vizsgálódásunk eredménye tehát egyfelől igazolja Mészöly-nek a magyar *kettő* keletkezéséről nyilvánított véleményét, másrészt a *kettő* eredetének időpontját további korhatáron túl tolja ki. A magyar *kettő* és *kitiy* 'zwei' jelentésű számnevek 'entzwei' jelentésű lativusi ragos alakból keletkeztek, tehát bizonyára egy időben, még pedig ha tekintetbe vesszük az osztyák nyelvi hasonló alakokat, azt kell kimon-danunk, hogy az ugor nyelvegység korában. Az ugor nyelvegység korában a m. *két*~vog. *kit* akkori alakjához hozzájárult a lativusi-*γ*-rag és eme ragos alakból bizonyos mondattani helyzetekből kifolyólag keletkezett a 'zwei' jelentésű magyar *kettő* és vogul *kitiy* és az utóbbi nyelvben e szó hatására illetőleg analogiájára e szó -*γ* suffixuma átterjedt kettősszámképzői szereppel a névragozásba és ige-ragozásba.

Befejezésül csak azt említem még meg, hogy ORBÁN GÁBOR már idézett művében (36. l.) a régi nyelv *ketté* alakjait sajnálatos tévedéssel így olvassa: *kette* és tévesen úgy fogja föl, hogy az a *ket* töből és az -*e* egyes harmadik személyragból áll. Meg lehetünk győződve arról, hogy ha ORBÁN a *két*, *kettő* és *ketté* szavainkat tanulmányozná nyelvemlékeinkben, maga is belátná alapos tévedését egyébként jeles munkájában.
